

دانشکده (علوم انسانی)

بررسی تطبیقی آرای فخر رازی و صدر المتألهین شیرازی درباره‌ی جبر و اختیار

نگارش

زینب نادی

استاد راهنما: دکتر احمد بهشتی

استاد مشاور: دکتر عین الله خادمی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته فلسفه و حکمت اسلامی

خرداد 89

صلى الله عليه وسلم

باسمه تعالی

تعهد نامه اصالت اثر

اینجانب زینب نادى متعهد مى شوم که مطالب مندرج در این پایان نامه حاصل کار پژوهشى اینجانب است و دستاوردهای پژوهشى دیگران که در این پژوهش از آن ها استفاده شده است، مطابق مقررات ارجاع و در فهرست منابع و مأخذ ذکر گردیده است. این پایان نامه قبلاً برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است. در صورت اثبات تخلف (در هر زمان) مدرک تحصیلى صادر شده توسط دانشگاه از اعتبار ساقط خواهد شد.

کلیه حقوق مادى و معنوى این اثر متعلق به دانشگاه تربیت مدرس شهید رجایى مى باشد.

زینب نادى

امضاء

دانشکده (علوم انسانی)

بررسی تطبیقی آرای فخر رازی و صدر المتألهین شیرازی درباره‌ی جبر و اختیار

نگارش

زینب نادی

استاد راهنما: دکتر احمد بهشتی

استاد مشاور: دکتر عین الله خادمی

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته فلسفه و حکمت اسلامی

خرداد 89

تاییدیه هیات داوران

تقدیم به:

روح بلند شهیدان اسلام

به ویژه شهدای کربلا

تقدیر و تشکر

اکنون، گاه آن است تا سپاس گزار بزرگوارانی باشم که خوشه چین خوانِ علم و اخلاقشان بودم: ابتدا سپاس قلبی خویش را ویژه می‌کنم به استاد پیش کسوت در رشته فلسفه و حکمت، استاد ارجمند، دکتر احمد بهشتی که از گنجینه‌ی غنی دانش بهره مند بوده و همواره باب مشورت را گشاده داشتند و با رهنمودهای به جا و موشکافانه، بسیاری از دشواری‌ها را بر من سهل کردند و از لطف بی‌دریغ‌شان برای در اختیار نهادن منابع تشکر نموده و برایشان آرزوی سلامت و سعادت دارم.

سپاس‌گزاری می‌کنم از استاد فرزانه‌ام؛ جناب آقای دکتر عین‌الله خادمی که از محضرشان توأمان درس آموختم؛ از سوئی از علم وافرشان بهره‌ها برده‌ام و به پشت‌گرمی گنجینه‌ی غنی دانش ایشان و فراخ‌دستی‌شان در بذل گوهرهای فکر خویش، این ره را طی کردم و از دگر سو، در مکتب ایشان، درس سعه‌صدر، شکیبایی، دقت نظر و احساس مسؤولیت را فرا گرفته‌ام به پاس همه این بزرگواری‌ها و راهنمایی‌های ارزنده‌ی ایشان دعای خیرم را همواره نثارشان می‌کنم.

در پایان سپاس بیکران و خالصانه خود را نثار خانواده محترم می‌کنم که همواره مشوق بنده در ادامه تحصیل بوده به ویژه همسر و دو دختر عزیزم که سعادت آن‌ها را از خدای منان آرزو دارم.

چکیده

امام فخر رازی (544-606ه) و صدرالمألهین شیرازی (979-1050ه) دو اندیشمند بزرگ در تاریخ اسلام هستند، که از دو نظام کلامی و اعتقادی متفاوت متأثرند. این دو نظام به ویژه در تحلیل صفات باری تعالی، تفاوت های مبنایی دارند. مراد از مطالعه تطبیقی نظریه های این دو اندیشمند، توصیف و تبیین مواضع خلاف و وفاق اندیشه های این دو بزرگوار است.

جبریا اختیار دامنه‌ی تحقیق حاضر است که فخر رازی ظاهراً به دلایلی قایل به جبر شده و آیات موهم جبر را محکم دانسته و آیات دیگر را تأویل می‌کند. اما ملا صدرا با قریحه‌ی خاص خود و با پیروی از ائمه‌ی اطهار قایل به امر بین امرین می‌باشد و در این اثنا، حالات عرفانی خاصی با او همراه شده است.

قابل ذکر است اهمیت و پیچیدگی این بحث، باعث شده که هر دو اندیشمند در نظریه های خود گاهی دچار فراز و نشیب های شده اند. فخر رازی که در گروه اشاعره است و قایل به جبر می‌باشد در تفسیر بعضی آیات قایل به اختیار شده است.

ملا صدرا هم در بعضی موارد بیان می‌کند که این مسئله فقط برای کسانی قابل درک است که سالک در طریق باشند، و در جای دیگر امر بین امرین را نظریه‌ی صحیح اعلام می‌کند که برای غیر سالک هم قابل فهم است.

به هر حال این دو اندیشمند هر کدام به نحوی مسبب تفکر و تدبّر دیگران در آیات و روایات شدند.

واژگان کلیدی: جبر، اختیار، امر بین امرین، فخر رازی، ملا صدرا

فهرست تفصیلی

صفحه	فهرست عناوین
1.....	پیشگفتار.....
3.....	فصل اول: کلیات.....
4.....	طرح مسأله.....
5.....	1.1. مقدمه.....
7.....	2.1. بیان مسأله تحقیق.....
8.....	3.1. اهمیت و ضرورت تحقیق.....
9.....	4.1. اهداف تحقیق.....
10.....	5.1. روش تحقیق.....
10.....	6.1. سولات و یا فرضیه های تخصصی.....
11.....	7.1. معنای لغوی جبر و اختیار.....
11.....	1.7.1. معنای لغوی جبر.....
11.....	2.7.1. معنای لغوی اختیار.....
12.....	8.1. معنای اصطلاحی جبر و اختیار.....
12.....	1.8.1. معنای اصطلاحی جبر.....
13.....	2.8.1. معنای اصطلاحی اختیار.....
13.....	9.1. پیشینه‌ی تحقیق.....

فصل دوم:

بررسی دیدگاه اشاعره و معتزله و امامیه درباره‌ی مسأله‌ی جبر و اختیار

16.....	1.2. مقدمه.....
---------	-----------------

فهرست تفصیلی

صفحه	فهرست عناوین
16.....	2.2. تایخچه‌ی بحث جبر و اختیار.....
19.....	3.2. چگونگی پیدایش اشاعره و مذهب جبر.....
21.....	4.2. محل نزاع و اختلاف در مسأله.....
21.....	1.4.2. دیدگاه اشاعره.....
22.....	2.4.2. دیدگاه معتزله.....
23.....	3.4.2. دیدگاه امامیه.....
24.....	5.2. نظریه‌ی معتزله و ادله‌ی عقلی و نقلی قائلین به اختیار.....
24.....	1.5.2. دلایل عقلی قائلین به اختیار.....
25.....	1.1.5.2. نقد و بررسی استدلال قاضی عبد الجبار.....
26.....	2.5.2. دلایل نقلی قائلین به اختیار.....
27.....	3.5.2. ادله‌ی روایی قائلین به اختیار.....
28.....	6.2. دلایل عقلی بر رد تفویض.....
29.....	7.2. نظریه‌ی جبر و ادله‌ی عقلی و نقلی جبرگرایان.....
30.....	1.7.2. نظریه‌ی کسب و دیدگاه اشعری.....
31.....	2.7.2. ادله‌ی عقلی قائلین به جبر.....
32.....	3.7.2. ادله‌ی نقلی قائلین به جبر.....
35.....	8.2. ادله‌ی فلسفی در ابطال جبر.....
35.....	1.8.2. دلایل دیگر بر رد جبر.....
36.....	9.2. منافات داشتن جبر با بعضی اعتقادات.....
37.....	10.2. نظریه‌ی امامیه و ادله‌ی عقلی و نقلی بر امر بین امرین.....
38.....	1.10.2. توجیه دیگر امر بین امرین.....
39.....	2.10.2. ادله‌ی عقلی بر اثبات امر بین امرین.....
40.....	3.10.2. دلایل نقلی بر اثبات امر بین امرین.....
42.....	11.2. نتیجه.....

فهرست تفصیلی

صفحه

فهرست عناوین

فصل سوم:

بررسی دیدگاه امام فخر رازی درباره‌ی جبر و اختیار

1.3. مقدمه.....	44
2.3. اصول مبانی نظریات فخر رازی.....	45
1.2.3. نظر اشاعره درباره علم خدا.....	45
2.2.3. نظر اشاعره درباره حسن و قبح.....	46
3.2.3. نظر اشاعره درباره فعل قبیح از خداوند.....	46
4.2.3. نظر اشاعره درباره اصل علیت.....	47
5.2.3. اشاعره و جواز ترجیح بلا مرجح.....	47
6.2.3. اشاعره و نظریه‌ی کسب.....	48
1.6.2.3. ابطال نظریه کسب.....	48
7.2.3. اشاعره و پذیرش تکلیف بما لا یطاق.....	49
3.3. تفسیرهای مختلف فخر رازی پیرامون جبر و اختیار.....	50
1.3.3. جبر گرایی فخر رازی.....	51
2.3.3. فخر رازی و نظریه‌ی کسب.....	56
3.3.3. میانه روی فخر رازی در مسأله‌ی جبر و اختیار.....	58
4.3. تردید رازی بین جبر و اختیار.....	59
5.3. رابطه‌ی جبر و اختیار با علم الهی از نظر رازی.....	60
6.3. نظر فخر رازی درباره‌ی هدایت و ضلالت.....	61
7.3. دیدگاه فخر رازی پیرامون علم خدا با افعال انسان.....	62
8.3. نقد و بررسی دیدگاه فخر رازی پیرامون علم خدا با افعال انسان.....	63
1.8.3. نقد اول.....	64
2.8.3. نقد دوم.....	64
3.8.3. نقد سوم.....	65
9.3. نتیجه.....	65

فهرست تفصیلی

صفحه

فهرست عناوین

فصل چهارم

بررسی دیدگاه صدرالمتألهین شیرازی درباره‌ی جبر و اختیار

۱.۴. مقدمه.....	68
2.4. اهمیت مسأله جبر و اختیار از دیدگاه صدرالمتألهین.....	69
3.4. نظریه‌ی ملاصدرا درباره‌ی اختیار انسان.....	70
1.3.4. نقد و بررسی دیدگاه معتزله توسط ملاصدرا.....	71
2.3.4. نقد و بررسی اشاعره توسط ملاصدرا.....	72
3.3.4. شرح نظریه‌ی امر بین امرین توسط ملاصدرا.....	73
4.3.4. نظریه‌ی منتخب ملاصدرا پیرامون جبر و اختیار.....	74
4.4. شرح حدیث لاجبر و لاتفویض از نگاه صدرا.....	76
5.4. فاعل مختار از دیدگاه صدرالمتألهین.....	77
6.4. هماهنگی میان عقل و شرع در مسئله جبر و اختیار.....	78
7.4. دو طریقه پیرامون امر بین امرین از نگاه صدرالمتألهین.....	80
8.4. ملاصدرا هم نظر با راسخان در علم.....	80
9.4. ارزیابی صدرالمتألهین از نظریه‌ی راسخان در علم.....	82
10.4. اصول و مبانی نظریه‌ی صدرالمتألهین.....	82
11.4. پاسخ ملاصدرا به فخر رازی پیرامون هدایت و ضلالت.....	85
12.4. نتیجه.....	86

فصل پنجم:

بررسی تطبیقی نظریه امام فخر رازی و ملاصدرا درباره‌ی مسأله‌ی جبر و اختیار

1.5. مقدمه.....	89
2.5. وجوه تشابهات نظریه‌های امام فخر رازی و ملاصدرا پیرامون جبر یا اختیار.....	90
1.2.5. اثبات ذات الهی.....	90
2.2.5. حفظ جایگاه انسان.....	90
3.2.5. عدم صراحت لازم در گفتار.....	90

فهرست تفصیلی

صفحه	فهرست عناوین
91.....	4.2.5. نفی هرگونه قدرت و اراده مستقل در عرض قدرت و اراده‌ی خداوند.....
91.....	5.2.5. قبول اصل علیت.....
92.....	6.2.5. تکیه به اقوال گذشتگان.....
92.....	7.2.5. مواجهه با معترضین و بدگویان.....
92.....	8.2.5. تکیه بر ادله‌ی عقلی و نقلی.....
92.....	9.2.5. عدم ثبات لازم در گفتار پیرامون جبر و اختیار.....
93.....	3.5. وجود تفاوت‌های امام فخر رازی و ملاصدرا درباره‌ی جبر و اختیار.....
93.....	1.3.5. دیدگاه و گرایش مشهورشان.....
94.....	2.3.5. علت بودن انسان.....
94.....	3.3.5. علم خداوند بر افعال انسان.....
94.....	4.3.5. قدرت خداوند.....
95.....	5.3.5. معنای فاعل.....
95.....	6.3.5. فاعل یا کاسب.....
95.....	7.3.5. هدایت و ضلالت (کفر و ایمان).....
96.....	8.3.5. رابطه‌ی علم خدا با افعال انسان.....
97.....	4.5. جمع بندی.....
98.....	5.5. نظر نگارنده.....
99.....	6.5. نتیجه.....

پیوست ها

صفحه	پیوست ها
104.....	1.شرح حال امام فخر رازی.....
106.....	2.1.فضای فرهنگی و اجتماعی عصر رازی.....
107.....	3.1.تألیفات امام فخر رازی.....
108.....	2.شرح حال صدرالمتألهین شیرازی.....
108.....	1.2.ولادت.....
108.....	2.2.تحصیل.....
111.....	3.2.مراتب سلوکی.....
113.....	4.2.رحلت ملکوتی و محل دفن.....
113.....	5.2.فرزندان و شاگردان.....
114.....	6.2.آثار علمی و تألیفات.....
116.....	منابع و مأخذ.....

پیشگفتار

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، بَاعِثِ الْأَنْبِيَاءِ وَالْمُرْسَلِينَ وَأَفْضَلِ صَلَوَاتِهِ عَلَى سَيِّدِ الْأَنْبِيَاءِ وَخَاتَمِ النَّبِيِّينَ وَعَلَى آلِهِ الْمُتَتَجَبِّينَ الْمَعْصُومِينَ (ع) لَا سَيِّمًا بَقِيَّتِهِ اللَّهُ فِي الْأَرْضِيِّينَ، وَأَرْوَاحِ الْعَالَمِينَ لِتُرَابِ مَقْدَمِهِ الْفِدَاءِ (عج).

درود و سلام به تمامی پیام آوران راستین الهی بر بشر از جناب آدم ابو البشر (علیه السلام) تا خاتم آنان و خواجهی کاینات جناب سفیر کبیر الهی، حضرت محمد بن عبدالله، صلی الله علیه و آله که راهنمایان انسان ها از ظلمات به سوی نور، و ساریبانان بزرگ قافله‌ی بشریت به سر منزل مقصود بوده‌اند و به فرموده‌ی حکیم شبستری در گلشن راز :

در این ره انبیاء چون ساریبانند دلیل و رهنمای کاروانند
وز ایشان سید ما گشته سالار هم او اول هم او آخر در این کار

و درود و سلام بر پیشوایان معصوم و بر حق شیعه، به ویژه جناب خاتم الاوصیاء عجل الله تعالی فرجه الشریف که زیباترین جلوه‌های رزم و عالی‌ترین مفسران وحی و قرآن ناطقند و باران معارف اسلام ناب از دامان بلند این قلّه‌های سر به فلک کشیده بر سرزمین جان تشنگان معرفت، باریدن گرفته و این باران رحمت پیوسته تا دامنه‌ی قیامت مستدام است، تاریخ علم در همه‌ی ابعاد و به ویژه در بعد معارف حقه، رهین فیض کلام روح بخش آنان است.

و درود و سلام بر روح بلند رهبر انقلاب، خمینی بزرگ، رحمه الله و همه‌ی شهیدان انقلاب اسلامی که با نثار جان خویش زمینه را برای نشر معارف حقه‌ی تشیع فراهم ساختند. نامشان گرامی و یادشان جاودانه و راهشان پر رهرو باد.

اما بعد، موضوع این رساله که پیرامون یکی از مسائلی که از قدیم الایام در میان متکلمین اسلامی مطرح بوده و هست، مسئله‌ی مهم «جبر یا اختیار» است. که یکی از دشوارترین و غامض‌ترین معماهای وجود انسان است. سؤال این است که، آیا انسان کردارهای ارادی خود را با توانایی و با خواست و اراده‌ی خود انجام می‌دهد، یا هر چه هست از اوست؟ آیا بشر در کارهایی که انجام می‌دهد چه کار خوب، چه کار بد مجبور است؟ آیا هیچ اراده و اختیاری از خود ندارد؟ آیا انسان چه

بخواید و چه نخواهد آن فعل از او صادر خواهد شد؟ یا ما انسان‌ها در افعال خود مختار هستیم؟ و هر کاری که انجام می‌دهیم به اراده‌ی خود ما است و جبری در میان نیست؟ در این زمینه به طور کلی دو نظریه وجود دارد:

1) گروهی از دانشمندان اسلامی طرفدار مذهب جبر هستند. که اشاعره پیروان این مذهب بوده‌اند.

2) گروه دیگر از متکلمین اسلامی که معتزله و امامیه باشند، طرفدار آزادی و اختیار هستند. در این تحقیق که تطبیق نظریه‌ی امام فخر رازی و صدرالمتهلین شیرازی درباره‌ی جبر یا اختیار است، با توجه به این که امام فخر در گروه اشعریان و صدرالمتهلین در گروه امامیه است، برآنیم تا نظریه‌ی نهایی این دو بزرگوار را بیان کنیم.

از تاریخ اینگونه می‌توان نتیجه گرفت که، قانداً امام فخر می‌بایست نظریه‌ی جبر و صدرالمتهلین نظریه‌ی امر بین امرین را برگزیند، اما در ضمن تحقیق با دقت در گفتار این دو بزرگوار مشخص می‌شود که در بعضی موارد عقیده خودشان را به گونه‌ای مطرح می‌کنند که از مسیر جبر یا اختیار خارج می‌شود.

اما ناگفته نماند که هر دو بزرگوار در طول زندگی و گفتارهای شان سعی در شناخت و نشان دادن بزرگی و عظمت خداوند متعال به عموم مردم بوده‌اند. اما هر کدام به مقتضای فکری خودشان در این راه پریچ و خم قدم نهاده‌اند.

در پایان قابل ذکر است که، تأمل در اندیشه‌های این دو عالم بزرگوار نه تنها هویت انسان بودن را مشخص می‌کند، بلکه هر انسانی را به واجب الوجود نزدیک تر می‌سازد. آن‌ها چون ستارگانی می‌مانند که هیچ‌گاه از درخشندگی شان کم نمی‌شود و دیگران را به سوی نور معرفت هدایت می‌کنند.

از خدای منان طلب علو درجات و هم نشینی با ملکوتیان را برای این دو عالم و همه‌ی پویندگان علم خواهانیم.

فصل اول

کلیات

طرح مسأله

مسأله‌ی مجبور بودن یا مختار بودن انسان مسأله‌ی کم اهمیتی نیست که به آسانی از کنار آن بگذریم، انسان موجودی متفکر است و یکی از مواردی که ذهن هر انسانی را به خود متوجه ساخته این است که، آیا ما از خود هیچ گونه اراده‌ای نداریم؟ یا این که خدای متعال میان خلقت انسان و موجودات دیگر تفاوت قایل شده است؟ آیا ما در تعیین سرنوشت خود آزادیم یا یگانه راه آن است که تقدیر برایمان رقم زده است؟ آیا انسان پاسخ‌گوی اعمال خویش است؟ آیا انسان باید در برابر اعمال نیک، پاداش و در برابر اعمال بد خود کیفر و جزا بگیرد؟ انسان مختار است یا مجبور؟ در این میان آیا باید با معتزله همگام شویم که قایل به اختیار مطلق است؟ یا همراه با اشاعره قایل به مجبور بودن انسان باشیم؟ نظر فلاسفه در این مورد چیست؟ چرا امام فخر یک نظریه کاملاً واضح و روشن ارائه نمی‌دهد؟ آیا غامض بودن آن باعث تردید امام فخر شده است؟ چرا ملاصدرا معتقد است که این مسئله برای همه قابل درک نیست؟ چرا مردم را از وارد شدن به این بحث منع می‌نماید؟ به هر حال حقیقت این امر کدام است؟ این‌ها پرسش‌های اساسی هستند که نحوه‌ی جواب دادن به آن‌ها جهان‌بینی شخص را تا حد بسیار زیادی روشن می‌کند.

1-1 مقدمه

از جمله مسایل مهم علم کلام و فلسفه "جبر و اختیار" بوده است که درباره‌ی افعال انسان است، اما موضوع این رساله، افعال ارادی بندگان، مانند خوردن، خوابیدن و سخن گفتن است، نه امور تکوینی، مانند کوتاهی و بلندی قد، و نه افعال طبیعی بدن انسان، همچون جریان خون و ضربان قلب و حرکات پلک چشم، و نه افعال اضطراری، مانند حرکت دست مرتعش و سقوط بدون اراده و اختیار شخص از مکانی بلند، زیرا این افعال و امور، بر اتفاق آرای متنازعان در این مسئله، از اختیار و اراده انسان خارج، و تابع قوانین طبیعی یا اراده‌ی ازلی خداوند است. (جرجانی، 1419، ج 8، ص 145؛ لاهیجی، 1383، ص 234)

احتیاجی به توضیح زیاد درباره‌ی مسئله‌ی جبر یا اختیار نیست، همین قدر کافی است که بدانیم هیچ متفکری نیست که با شناخت طبیعت انسانی و شئون او سر و کار داشته باشد و این مسئله، او را به خود جلب نکرده باشد.

گاهی در هنگام توجه عمیق، انسان گمان می‌کند که شاید راز طبیعت انسانی را بایستی در مسئله‌ی جبر یا اختیار جستجو کرد. (محمدتقی جعفری، 1379، مقدمه)

برای توضیح بیشتر درباره‌ی اهمیت مسئله جبر و اختیار باید در نظر گرفت که تمام علوم مربوط به موضوع انسان از قبیل روانی، با اقسام گوناگونش و علوم اقتصادی و حقوقی و اخلاقی و سیاسی و دینی و، غیرذکر موقعی می‌توانند خود را برای بهره برداری کامل آماده بسازند که مسئله‌ی آزادی و مجبور بودن انسان به طور نهایی حل و فصل شده باشد.

این موضوع، ذهن اندیشمندان بسیاری را به خود مشغول داشته و هنوز هم مطمح نظر متکلمان می‌باشد. در طول تاریخ بشر اکثر علماء، فقهاء، شعراء و.... در باره‌ی این مسئله‌ی پیچیده به نحوی اظهار نظر می‌کنند و درصدد حل آن می‌باشند.

مولوی نظر خود را این گونه بیان می‌کند:

اختیاری هست ما را بی گمان	حس را منکر نتانی شد عیان
اختیار خود بین جبری نشو	راه گم کردی به را کج مرو
ز آن که محسوس است ما را اختیار	خوب می آید بر او تکلیف کار
درک وجدانی به جای حس بود	هر دو در یک جدول ای عم می‌رود

درست نقطه مقابل این سخن، کلام شاعر بزرگ حافظ است که چنین سروده است:

رضا به داده بده وز جبین گره بگشای که بر من و تو در اختیار نگشادست

بیا که قصرامل سخت سست بنیاد است بیار باده که بنیاد عمر بر بادست

قدمت جبر و اختیار در افعال انسان، به دوره های آغازین مباحث کلامی در تاریخ بشر بر می گردد، جبری یا اختیاری بودن افعال از جایگاهی بس رفیع برخوردار است. امام فخررازی و صدرالمتألهین شیرازی، دو بزرگ اندیشمند اشعری و امامی، در آثار خود، به این موضوع پرداخته اند، و ابعاد گوناگون آن را کاویده اند. آن چه این دو، در تفاسیر خود، بیان کرده اند، از جامع ترین پژوهش ها در این زمینه است. ما هم برآنیم تا در این گفتار، گوشه ای از تلاش این دو اندیشمند را بیان کنیم.

فصل اول به کلیات این مسأله اختصاص دارد. در فصل دوم گوشه ای از تاریخچه ای این بحث و نظریات معتزله، اشاعره و امامیه را همراه با ادله عقلی و نقلی آن ها ذکر می کنیم. و به ارزیابی آن ها می پردازیم.

در فصل سوم نظر فخررازی را درباره ی جبر و اختیار مطرح کرده و به ذکر مبانی و اصولی پرداخته ایم که زمینه ساز تفکرات فخررازی را تشکیل می دادند و در نهایت عقیده ی او که قایل به جبر است را بیان کرده همراه با ادله ی عقلی و نقلی که ایشان از آن بهره بردند، قابل ذکر است که هر چند همه، قایل به جبرگرایی فخررازی می باشند اما در بعضی موارد که در رساله، ذکر شده، امام از عقیده ی به جبر کناره گیری کرده و قایل به اختیار شده است.

فصل چهارم که به صدرالمتألهین شیرازی اختصاص دارد به بیان نظریه ی ملاصدرا درباره ی جبر یا اختیار می پردازیم. صدرالمتألهین قول صحیح را نظریه ی "امر بین امرین" می داند، قابل ذکر است که ملاصدرا در مرحله ای همراه و همگام با عرفا می شود.

فصل پنجم به بررسی نظریه های این دو اندیشمند بزرگوار، اختصاص داده شده که در این بخش تشابهات و تمایزات نظریه های آن دو بزرگوار درباره ی جبر و اختیار مطرح شده است. و در پایان نظر نگارنده هم پیرامون این مسأله مهم بیان شده است.

در نقد و بررسی دیدگاه های این دو اندیشمند از کتب مشهور، مثل المٌحصل، معالم اصول الدین، تفسیر کبیر و الاسفار، شرح اصول کافی و.... استفاده شده است.